

XVIII
a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

Sudarytoja

RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2023

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Londono universiteto koledžas | University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-23-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale biblioteka.lt

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2023

© Straipsnių autoriai, 2023

© Lietuvos istorijos institutas, 2023

ISBN 978-609-8314-33-5

ISSN 2351-6968

TURINYS

Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

PARLAMENTARIZMO RAIDĄ

Andrzej Macuk

Sejmiki poselskie Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania
Augusta III . . . 18
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priešėiminiai seimeliai valdant
Augustui III. *Santrauka* . . . 47

Arnaud Parent

The Political Writers Louis-Antoine Caraccioli, Simon Linguet and John
Lind, and the 1772 Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth: A Step
Towards Awareness of a Common European Membership? . . . 49
Politikos rašytojai Louis-Antoine'as Caracciolis, Simonas Linguet, Johnas Lindas apie pirmąjį
Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimą (1772 m.): žingsnis link bendros narystės Europoje?
Santrauka . . . 73

Andrzej Stroynowski

Wkład reprezentacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w dorobek sejmów
grodzieńskich 1784 roku . . . 74
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų indėlis į 1784 m. Gardino seimo
teisėkūrą. *Santrauka* . . . 92

Dorota Dukwicz

Przemiany systemu rosyjskiej dominacji w Rzeczypospolitej na przełomie
lat 60. i 70. XVIII wieku . . . 93
Rusijos dominavimo Respublikoje sistemos pokyčiai XVIII a. 7–8-ojo dešimtmečių
sandūroje. *Santrauka* . . . 103

KETVERIŲ METŲ SEIMO VEIKLA

Adam Stankevič

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų teismų reforma
Ketverių metų Seime . . . 106
The Four-Year Sejm's Reform of the Courts of the Nobility in the Grand Duchy
of Lithuania. *Summary* . . . 128

Paweł Zajac OMI

Stolica Apostolska a *Kodeks* Zamoyskiego – Refleksje Nuncjusza
Archettiego na marginesie sporu o reformę Rzeczypospolitej
w latach 1778–1780 . . . 129
Apaštališkasis sostas ir *Zamoyskio kodeksas* – nuncijaus Giovannio Andrea Archetti refleksijos
ginčų dėl Abiejų Tautų Respublikos reformos kontekste 1778–1780 metais. *Santrauka* . . . 144

Ewa Zielińska

Działalność hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego w pierwszych miesiącach obrad Sejmu Wielkiego w świetle korespondencji Stanisława Augusta z Filippo Mazzeim . . . 145

Lenkijos didžiojo etmono Pranciškaus Ksavero Branickio veikla Kerverių metų seime remiantis Stanislovo Augusto ir Filippo Mazzei korespondencija. *Santrauka* . . . 155

1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJA

Andrzej Zakrzewski

Falszywe pierwszeństwo *Ustawy rządowej* z 1791 roku . . . 158

Netikras 1791 metų Valdymo įstatymo pirmumas. *Santrauka* . . . 168

Robertas Jurgaitis

Įstatymų leidžiamoji valdžia Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje: reformos kryptys ir ribų išgryninimas . . . 169

Legislative Power in the Constitution of 3 May 1791 of the Commonwealth of Both Nations: Directions of the Reform and Elucidation of Boundaries. *Summary* . . . 188

Richard Butterwick

Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów. Analiza języka politycznego . . . 190

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas. Politinės kalbos analizė. *Santrauka* . . . 203

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas 1791 metų masinėje komunikacijoje . . . 204

The Law of Mutual Assurance between the Two Nations in Mass Communication in 1791. *Summary* . . . 223

KONSTITUCIJA IR VISUOMENĖ

Rūta Janonienė

Maliatyčių bažnyčia kaip katalikų vienybės simbolis . . . 226

The Church of Maliatsichy as a Symbol of Catholic Unity. *Summary* . . . 246

Ewa Kula

Projekty wychowania obywatelskiego młodzieży w dokumentach

Komisji Edukacji Narodowej, poprzedzających wydanie *Ustaw* z [1781]

1783 roku . . . 247

Jaunimo pilietinio ugdymo projektai Tautinės edukacinės komisijos dokumentuose iki 1783 m. [1781 m.] Nuostatų paskelbimo. *Santrauka* . . . 260

Joana Vitkutė

Kasdienos dalyviai ir valstybės ateities kūrėjai: vaiko vaizdinys Pranciškaus Smuglevičiaus kūryboje . . . 261

The Participants of Everyday and the Creators of the Future of the State: The Image of the Child in the Works of Franciszek Smuglewicz. *Summary* . . . 288

Janina Kamińska

Środowisko Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego

a Konstytucja 3 Maja ... 290

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiosios mokyklos bendruomenė ir Gegužės 3 d. konstitucija. *Santrauka* ... 300

Lina Balaišytė

Apie ką kalbėjo Konstitucijos šventės? „Švelniosios revoliucijos“ epochos išskilmės ir jų dekoracijos ... 302

What did the Constitutional Festivals Talk about? The Celebrations and their Decorations in the Epoch of the ‘Gentle Revolution’. *Summary* ... 320

Katarzyna Buczek

Uroczystości związane z uchwaleniem i pierwszą rocznicą Konstytucji 3 Maja w szkołach Wielkiego Księstwa Litewskiego ... 322

Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimas ir jos metinių minėjimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklose. *Summary* ... 339

Danuta Kowalewska

Konstytucja 3 Maja w polskiej kulturze współczesnej ... 340

Gegužės 3 d. konstitucija šiuolaikinėje Lenkijos kultūroje. *Santrauka* ... 356

PUBLIKACIJA

Juozapo Albino Herbačiausko laiškas Augustinui Janulaičiui dėl 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos pirmojo vertimo į lietuvių kalbą.

Robertas Jurgaitis ... 358

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Richard Butterwick. *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Abiejų Tautų Respublikos testamentas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. – 178 p. ISBN 978-609-8183-86-3.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ... 364

Kad Tėvynė gyvuotų. Lietuva ir Lenkija 1791 m. konstitucijos epochoje: tarptautinės parodos katalogas, 2021 m. spalio 19 d. – 2022 m. sausio 16 d., Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai [Vilnius] / *O dobro Ojczyzny. Litwa i Polska w epoce Konstytucji 3 maja / To Keep the Homeland Alive. Lithuania and Poland in the Epoch of the 1791 Constitution*, sudarytojos Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Gintarė Džiaugytė-Burbulienė (serija *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų parodų katalogai*, t. XXXII), Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2022. – 600 p. ISSN 2351-7115, ISBN 978-609-8061-75-8. *Tomas Vaitkus* ... 367

Asmenvardžių rodyklė ... 370

Vietovardžių rodyklė ... 384

DZIAŁALNOŚĆ HETMANA WIELKIEGO KORONNEGO FRANCISZKA KSAWEREGO BRANICKIEGO W PIERWSZYCH MIESIĄCACH OBRAD SEJMU WIELKIEGO W ŚWIETLE KORESPONDENCJI STANISŁAWA AUGUSTA Z FILIPPO MAZZEIM

EWA ZIELIŃSKA

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

Adnotacja. Franciszek Ksawery Branicki, hetman wielki koronny, blisko związany z Grigorijem Potiomkinem, faworytem Katarzyny II, w pierwszych miesiącach Sejmu Czteroletniego podjął walkę o przywrócenie władzy hetmanów, zarówno militarnej, jak i politycznej. Droga do tego celu wiodła albo przez wywołanie konfliktu zbrojnego, w który zostałyby wciągnięta Rzeczypospolita, albo przez sprowokowanie powstania chłopskiego w południowych województwach, co wymagałoby podjęcia nadzwyczajnych kroków militarnych. W obu przypadkach, gdyby bezpieczeństwo państwa było zagrożone, hetman z mocy prawa przejąłby władzę nad wojskiem, a tym samym miałby otwartą drogę do zdominowania sceny politycznej polsko-litewskiego państwa.

Słowa kluczowe: Franciszek Ksawery Branicki, Grigorij Potiomkin, prerogatywy hetmańskie, Sejm Czteroletni.

Spośród wielu źródeł, które zachowały się z okresu Sejmu Czteroletniego, chciałabym skupić się na jednym, które – choć nie najważniejsze – pozwala z nowej perspektywy spojrzeć na niektóre wydarzenia dziejące się w trakcie jego obrad. Chodzi o korespondencję ostatniego władcy Rzeczypospolitej Stanisława Augusta z Filippo Mazzeim, obejmującą okres od lipca 1788 do grudnia 1791 roku¹. Mazzei, z pochodzenia Włoch, trafił do królewskiej służby w charakterze paryskiego agenta władcy z rekomendacji Piotra Maurycego Glayre’a, który funkcję tę pełnił przez

¹ *Lettres de Philippe Mazzei et du roi Stanislas-Auguste de Pologne*, oprac. Jerzy Michalski, Monika Senkowska-Gluck, Vittorio Criscuolo, Mario Leonardi, t. I, Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1982. W 2016 r. ukazała się dwutomowa edycja pozostałych listów króla i Mazzei'ego przygotowana przez Silvano Gelli, która pozostawia wiele do życzenia pod względem poziomu zawartego w niej aparatu krytycznego: *Lettere di Filippo Mazzei e del re Stanislao Augusto Poniatowski*, t. 1: 1789–1790, red. Silvano Gelli, Firenze: Consiglio regionale della Toscana, 2016; *Lettere di Filippo Mazzei e del re Stanislao Augusto Poniatowski*, t. 2: 1791–1797, red. Silvano Gelli, Firenze: Consiglio regionale della Toscana, 2016. Dostęp: <https://www.consiglio.regione.toscana.it/Eda/default?idc=40&Nome=zoom&pub=126&par=&sez=&tem=&ann=>.

kilka miesięcy po rezygnacji Jeana Antoina Moneta². Stanisław August, który nie znał osobiście Mazzei'ego, początkowo nieufnie odnosił się do zaprezentowanej mu kandydatury, pisząc do Glayre'a, iż nie życzy sobie w jego miejsce żadnego obcokrajowca, dla którego „Polska pozostawała nieznaną”³. Dopiero z czasem król docenił ten wybór, choć początkowo można dostrzec pewną jego rezerwę wobec Mazzei'ego, którego praktycznie nie informował o wydarzeniach warszawskich. Zlikwidowanie Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej, a tym samym uchylene przez posłów rosyjskiej gwarancji ustroju Rzeczypospolitej, skłoniło króla do przesłania Mazzei'emu pierwszej szerszej relacji z obrad sejmu. Być może król liczył, że m.in. przez Paryż zawarte w jego liście zapewnienia o chęci zachowania dobrych relacji z Rosją dotrą do Petersburga⁴. W liście z 8 listopada Stanisław August donosił, że jego sytuacja stała się „niezwykle krytyczna”, a on sam ubolewał, iż jego opinię o konieczności zachowania bliskich i przyjacielskich relacji z Katarzyną II podzielała zdecydowana mniejszość posłów. Stanisław August niepokoił się też kierunkiem, w którym potoczyły się wydarzenia, ponieważ jak podkreślił, przed sejmem udało mu się uzyskać zgodę rosyjskiego ambasadora Ottona Magnusa Stackelberga na pewne zmiany, których celem była poprawa formy rządu Rzeczypospolitej. Król był zdania, że utracono okazję na pozytywne zmiany bez ryzyka konfliktu z Rosją. W obliczu narastającego wrzenia i silnych nastrojów antyrosyjskich podsycanych przez propolskie deklaracje Prus, władca obawiał się, że posłowie posuną się w swych działaniach zbyt daleko i tym samym wzrośnie niebezpieczeństwo otwartego konfliktu zbrojnego ze wschodnią sąsiadką. Stanisław August nie chciał, aby Rzeczpospolita stała się teatrem wojny między Rosją a Prusami, których deklaracjom sojuszniczym nie wierzył. Był bowiem przekonany, że państwa te – w porozumieniu z cesarzem austriackim – skłonne będą do rozwiązania wzajemnego konfliktu na drodze kolejnego rozbioru, który

2 We wrześniu 1787 r. z funkcji agenta Stanisława Augusta w Paryżu – Rzeczpospolita i król nie mieli wówczas stałego przedstawiciela dyplomatycznego we Francji – zrezygnował gen. Jean Antoine Monet. W jego miejsce na krótko nieoficjalnym reprezentantem polskiego króla został Lewis Littlepage. Po jego odwołaniu od kwietnia do lipca 1788 r. doraźnie, na wyraźną prośbę króla, funkcję tę pełnił wieloletni pracownik królewskiego Gabinetu Maurycy Glayre. To właśnie Glayre polecił polskiemu władcy Mazzei'ego. Rok później, w październiku 1790 r., Mazzei otrzymał nominację na chargé d'affaires Rzeczypospolitej w Paryżu. Zob.: Jerzy Michalski, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, in: *Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.)*, t. II: 1572–1795, red. Zbigniew Wójcik, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982, p. 678; *Lettres de Philippe Mazzei*, p. XIX–XXVI.

3 *Lettres de Philippe Mazzei*, p. XVI.

4 Do momentu zlikwidowania Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej król uzasadniał szczupłość swoich listów licznymi zajęciami związanymi z sejmem. Stanisław August do F. Mazzei'ego, 11 października 1788 r., in: *Lettres de Philippe Mazzei*, p. 54. Już jednak w liście z 5 listopada, a zatem napisanym dwa dni po zlikwidowaniu Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej król zapewniał Mazzei'ego o swoim do niego zaufaniu, chcąc zapewne zniwelować początkowy dystans okazywany Włochowi, zob.: *Ibid.*, p. 81.

tym razem może okazać się ostatecznym i doprowadzić do upadku polsko-litewskiego państwa⁵.

Od samego początku obrad ostrość antyrosyjskich wystąpień antykrólewskiej opozycji zaskoczyła polskiego władcę, choć największe zdziwienie budziły antyrosyjskie perory posłów związanych z hetmanem wielkim koronnym Franciszkiem Ksawerym Branickim. W tym gronie na czoło wybijała się osoba hetmańskiego siostrzeńca Kazimierza Nestora Sapiehy, marszałka konfederacji litewskiej i sejmu. Polityczna wolta hetmana budziła tym większe zdziwienie, że powszechnie znane były jego bliskie relacje z Grigorijem Potiomkinem, wszechwładnym faworytem carycy Katarzyny II⁶. Nie przeszkadzało mu to w obnoszeniu się ze swoją antyrosyjskością i jak to ujął sam król „z wkładaniem pruskiej maski na twarz”⁷. Postawa Branickiego budziła zdziwienie nie tylko wśród mu współczesnych, zajmowała również uwagę historyków, takich jak Walerian Kalinka, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Zofia Zielińska czy Richard Butterwick⁸. Każdy z tych badaczy starał się dociec powodów takiego, a nie innego stanowiska hetmana. Z racji niezachowania do dnia dzisiejszego archiwum Branickiego, większość opinii o powodach jego postępowania oparta została głównie na spostrzeżeniach poczynionych przez Stanisława Augusta w jego listach do Augustyna Debolego, posła polskiego w Petersburgu⁹. Opinie króla przytaczane przez wspomnianych

-
- 5 *Lettres de Philippe Mazzei*, p. 82–83. List ten Stanisław August napisał dwa dni po odczytaniu ostrej noty protestacyjnej ambasadora rosyjskiego Ottona Stackelberga wystosowanej do sejmu wobec zniesienia (3 października) Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej oraz planom przegłosowania projektu sejmu ustawicznego. Walerian Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Warszawa: Volumen, 1991, t. I, p. 185–188. W sprawie uzgodnień poczynionych przez króla ze Stackelbergiem w kwestii możliwości przeprowadzenia bliżej niesprecyzowanych reform wewnętrznych w Rzeczypospolitej por. Jerzy Michalski, Zmierzch prokonsulatu Stackelberga, in: Jerzy Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, Warszawa: Wydawnictwo Stentor, 2007, p. 471.
  - 6 Początki bliskich relacji hetmana Branickiego z Potiomkinem oraz ich podstawy przedstawił Jerzy Michalski w artykule: Początki opozycyjnej działalności Franciszka Ksawerego Branickiego, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2006, t. 113, z. 2, p. 75–132 (przedruk in: Jerzy Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2020, p. 458–513).
  - 7 *Lettres de Philippe Mazzei*, p. 227.
  - 8 Walerian Kalinka, *op. cit.*; Emanuel Rostworowski, Z dziejów genezy Targowicy: sprawa kawalerii narodowej w dobie sejmu czteroletniego, in: *Przegląd Historyczny*, 1954, t. 45/1, p. 14–35; Idem, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966; Jerzy Michalski, Opozycja magnacka i jej cele w początkach Sejmu Czteroletniego, in: *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. Jerzy Kowecki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, p. 50–62 [przedruk: Jerzy Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, Warszawa: Wydawnictwo Stentor, 2007, p. 285–304]; Zofia Zielińska, Listy Ksawerego Branickiego do Grigorija Potiomkina (1788–1789), in: *Świat pogranicza*, red. Mirosław Nagielski, Andrzej Rachuba, Sławomir Górzynski, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003, p. 283–306; Richard Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2012.
  - 9 Listy Stanisława Augusta do Debolego przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Zbiorze Popielów: sygn. 417 (listy z 1788 r.) oraz sygn. 414 (listy z 1789 r.).

badaczy koncentrują się wokół związków Branickiego z Potiomkinem, którego ukryte plany miał realizować hetman. Domyślano się, że zerwanie z prorosyjskością było w przypadku Branickiego pustą deklaracją mającą mu zapewnić większe poparcie wśród posłów, a przez to osiągnięcie głównego celu, jakim pozostawało przywrócenie dawnych prerogatyw władzy hetmańskiej. Kwestia motywów, które kierowały Branickim znalazła swój wyraz również w listach króla do Mazzei'ego. Spostrzeżenia Stanisława Augusta w nich zawarte nie odbiegają od tych, które poczynił on w listach do Debolego, jednak nieznamość realiów funkcjonowania Rzeczypospolitej i jej praw, która cechowała Mazzei'ego, kazała królowi z większą precyzją opisywać dziejące się w Warszawie wydarzenia.

Jak wiadomo Franciszek Ksawery Branicki nie był obecny w Warszawie w dniu rozpoczęcia obrad sejmu. Przybył do stolicy dopiero w grudniu 1788 roku¹⁰, czyli już po zlikwidowaniu Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej (na sesji 3 listopada) oraz po powołaniu Komisji Wojskowej, w której hetmani mieli prezydować przemiennie. Zniesienie Departamentu Wojskowego, które o dwa miesiące poprzedziło zlikwidowanie Rady Nieustającej (19 I 1789) nie przyniosło Branickiemu spodziewanego powrotu do dawnego znaczenia władzy hetmańskiej. Wybuch silnych antyrosyjskich nastrojów zaraz na początku sejmu zaskoczył Stanisława Augusta i rosyjskiego ambasadora. Do nowej sytuacji musiał się dostosować również Branicki, który tuż po przyjeździe, na sesji 23 grudnia 1788 roku tłumaczył się z faktu wcześniejszego przebywania w obozie pod Oczakowem u boku Potiomkina¹¹. Równolegle musiał się hetman tłumaczyć przed Potiomkinem, lecz z antyrosyjskiej frazeologii używanej przez swoich stronników¹².

Powrotowi hetmana do stolicy król nie poświęcił żadnej wzmianki w listach do Mazzei'ego. O Branickim wspomniął dopiero w lutym 1789 roku w kontekście pogłosek o groźbie wybuchu buntu chłopskiego w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej, którego inspirację przypisywano Rosjanom. Informując o wszystkim Mazzei'ego Stanisław August konstatawał, że owe pogłoski były rozpowszechniane z inicjatywy Branickiego, który dzięki temu chciał przekonać posłów o groźącym lada dzień wybuchu rewolty. Celem hetmana było – jak to ujął król w liście z 4 lutego – „wywołanie poruszenia w umysłach szlachty i w wojsku”. Jednocześnie król podkreślił, że „tak długo, jak Polska będzie

10 Katarzyna II miała zdaniem króla zalecić Potiomkinowi utrzymywanie hetmana z dala od sejmu, zob.: Emanuel Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska*, p. 196. Stackelberg natomiast mocno nalegał na swój dwór, aby nakazał Branickiemu powrót do Warszawy, gdyż liczył, że albo powstrzyma on jawnie antyrosyjskie wystąpienia swoich adherentów, albo skompromituje się wobec sejmujących. Jerzy Michalski, *Zmierzch prokonsulatu*, p. 483.

11 Walerian Kalinka, *op. cit.*, p. 259.

12 Zdejmując z siebie odpowiedzialność Branicki zrzucił winę na nieumiejętne zachowanie się ambasadora Stackelberga, który miał zrazić sejmujących do siebie i Rosji ostrą notą z 6 listopada 1788 r., w której zagroził przyszłymi konsekwencjami naruszania ustroju Rzeczypospolitej gwarantowanego przez Katarzynę II. Zofia Zielińska, *Listy Ksawerego Branickiego*, p. 286.

pozostawała w spokoju, hetman nie będzie mógł odgrywać roli, do której aspiruje”. W tym kontekście Stanisław August umieścił również informację, że nawet Girolamo Lucchesini – ówczesny poseł pruski w Warszawie, zaczynał orientować się, iż hetman karmił go fałszywymi doniesieniami o buncie, aby ten przekazując je do Berlina „sprowokował swojego władcę (czyli Fryderyka Wilhelma II) do fałszywych kroków”¹³. Widzimy tu zatem sytuację, w której Branicki jawi się jako *spiritus movens* zakulisowych działań zmierzających do wywołania niepokojów wewnętrznych w Rzeczypospolitej i do sprowokowania w jakiejś formie konfliktu zbrojnego, w który wciągnięte zostałyby Prusy lub Rosja. Bardziej precyzyjnie wyraził się król w liście z 21 marca, w którym pisał: „Jestem prawie pewien, że wojska pruskie nie wejdą do Polski, chyba że uczyni to jakiś duży korpus wojsk rosyjskich, a to się nie stanie, o ile zapalczywość naszych patriotów nie każe im wydać jakiegoś nierozważnego rozkazu do wojsk polskich stacjonujących na Ukrainie”¹⁴.

Król był zatem zdania, że Branicki zakulisowo dążył do wywołania kryzysu w Rzeczypospolitej lub na jej granicach, aby stworzyć sobie okazję do zdobycia większej władzy, choć wczesną wiosną w korespondencji z Mazzei'm nie sprecyzował jeszcze sposobu, w jaki miałyby się to dokonać. Króla martwiła też postawa szefów stronnictwa patriotycznego, którzy wydawali się nie dostrzegać zagrożenia płynącego ze strony hetmana. Uwidoczniło się to szczególnie w czasie głosowania nad powiększeniem stanu liczebnego armii w lutym 1789 roku. Nowy zaciąg miał dotyczyć wyłącznie kawalerii narodowej i powinien być zostać dokonany w przeciągu trzech miesięcy, czyli do maja 1789 roku. Stanisław August nie wyjaśnił Mazzei'emu, dlaczego aukcja wojska w tej formie była na rękę hetmanowi, gdyż był zdania – i otwarcie o tym napisał – że Włoch nieznający realiów życia politycznego Rzeczypospolitej nie zrozumiałby tego bez głębszych wyjaśnień. Wspominając zatem w listach o Branickim stale powtarzał dość ogólnikowe stwierdzenia, że w swoich działaniach hetman kierował się chęcią wywołania zamieszania w kraju i wykorzystania wynikłych stąd okoliczności do własnych celów, nie precyzując sposobu, w jaki miałyby to nastąpić¹⁵. Stanisław August ubolewał także nad polityczną ślepotą przywódców partii patriotycznej, którzy wspierali hetmana w jego działaniach. Król pisał:

Duch szaleństwa (*l'esprit de vertige*) zdominował obrady sejmu tak mocno, iż pewna liczba rozsądnych ludzi, którzy wykazywali niemożliwość przeprowadzenia tej rzeczy, głosowała jednak za tym, chcąc nie urazić

13 *Lettres de Philippe Mazzei*, t. I, p. 163 (tłumaczenia tych i innych fragmentów listów króla cytowanych w niniejszym artykule pochodzą od autorki). O propozycjach składanych przez Branickiego Lucchesiniemu por. Walerian Kalinka, *op. cit.*, p. 260.

14 *Lettres de Philippe Mazzei*, t. I, p. 209.

15 *Ibid.*, p. 170.

tym samym hetmana, który powoli zmierza i wydaje się, że całkiem nieźle mu to wychodzi, do uzyskania dominującej pozycji na opozycji¹⁶.

Przy czym pod pojęciem opozycji król rozumiał opozycję wobec swojej osoby.

Kolejna relacja przesłana Mazzei'emu przez króla, w której była mowa o Branickim, łączyła się z pojawiającymi się doniesieniami o możliwym wybuchu buntów chłopskich na należących do Rzeczypospolitej ziemiach ukraińskich. Tym razem Stanisław August informował swojego agenta o uspokajających doniesieniach przesłanych sejmującym przez Szczęsnego Potockiego, dowodzącego Dywizją Ukraińską i Podolską wojsk koronnych, który w swoich raportach zapewniał o spokoju panującym w południowo-wschodnich województwach. Czasowe rozładowanie napiętej atmosfery przez Potockiego i zdezwauowanie pogłosek szerzonych przez ludzi hetmana pozwoliło królowi na pewien optymizm i wyrażenie w liście z 18 marca opinii, iż dwulicowa postawa hetmana stała się oczywista dla pozostałych przywódców partii patriotycznej. „Marszałek sejmu Małachowski i wielu innych – pisał król – przeniknęło prawdziwe poglądy Branickiego, który był przekonany, iż może pogodzić bliskie związki z Potiomkinem z rolą gorliwego patrioty, a nawet pruskiego partyzanta, którą on i jego zwolennicy przyjęli od początku sejmu”¹⁷.

Kiedy wydawało się, że obawy przed buntem chłopskim zostały rozwiane, a tym samym stronnicy hetmana stracili możliwość podgrzewania nastrojów, w nocy z 1 na 2 kwietnia 1789 roku, w Niewirkowie na Wołyniu został zabity Ignacy Wyleżyński wraz ze wszystkimi osobami przebywającymi w jego domu. Zbrodnia ta stała się powodem wybuchu paniki wśród szlachty i uwiarygodniła rozsiewane wcześniej pogłoski o buncie¹⁸. Również królowi udzieliła się atmosfera zagrożenia, choć nie do końca z powodu wiary w realność buntu chłopskiego. W związku z czym postanowił w sposób wyczerpujący poinformować Mazzei'ego o zaistniałej sytuacji. Jak już wspomniałam, przez to, że dla Włocha pewne kwestie były nieoczywiste, król sformułował swoją ocenę ówczesnej sytuacji i postawy Branickiego w sposób bardziej precyzyjny, dodając wyjaśnienia, których nie musiał umieszczać w listach do osób, dla których realia funkcjonowania Rzeczypospolitej były oczywiste.

Dając swoją ocenę sytuacji w liście z 8 kwietnia 1789 roku Stanisław August skonstatował, że wydarzenia w Niewierkowie zostały odebrane tak na Wołyniu, jak i w Warszawie jako początek zapowiadanego od kilku miesięcy buntu. Poza zleceniem śledztwa w celu wykrycia sprawców mordu – niektóre dowody wskazywały, że nie dokonali go chłopci z dóbr niewierkowskich – wydano rozkazy dla

16 *Ibid.*, p. 169–170.

17 *Ibid.*, p. 205. O uspokajających raportach Potockiego por. Walerian Kalinka, *op. cit.*, p. 307.

18 *Ibid.*, p. 328–332.

wojska, aby przeszło na Wołyń i zdusiło bunt, o ile był on rzeczywisty. Władca donosił także, że Branicki oświadczył, iż wysłał na Wołyń swojego bliskiego współpracownika Kajetana Kurdwanowskiego, aby ten na miejscu zawiązał konfederację prowincjonalną. Zachowanie hetmana król uznał na potwierdzenie tego, czego domyślano się od przyjazdu Branickiego do Warszawy w grudniu 1788 roku. Jak ujął to władca: celem hetmana i jego adherentów było „wykazanie, że Polska znajduje się w stanie wojny, w konsekwencji czego on, czyli Branicki, jako hetman, powinien *ipso facto* dowodzić wszystkimi wojskami już zgromadzonymi na Ukrainie oraz tymi, które zostały wysłane na Wołyń, zarówno w wcześniejszego, jak i z nowego zaciągu”¹⁹. Stanisław August obawiał się także, że jeśli hetmanowi uda się zawiązać wspomniane wyżej konfederacje w prowincjach, to będzie on dysponował siłą, dzięki której zdominuje sejm i zmusi go do przywrócenia prerogatyw hetmańskich zgodnie z zapisami konstytucji sejmu z lat 1773–1775, unieważniając tym samym ograniczenie władzy hetmanów dokonane na sejmie w 1776 roku.

Wskazanie przez króla sposobu, w jaki Branicki zamierzał przywrócić hetmanom dawne prerogatywy, wnosi nową perspektywę, z której powinniśmy postrzegać postawę hetmana wielkiego koronnego i jego akolitów w pierwszych miesiącach obrad Sejmu Czteroletniego. Jak już wspomniałam, początkowo nieobecny w Warszawie hetman z daleka przyglądał się obaleniu nienawidzonego przez siebie Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej. Ponieważ propolskie deklaracje Prus były jednym z czynników – poza chęcią pozbawienia króla władzy nad powiększonym wojskiem – które zadecydowały o skasowaniu Departamentu, stronnicy hetmana przyjęli antyrosyjską retorykę. Gdyby tego nie uczynili, hetman mógłby zostać posądzony o sprzyjanie interesom rosyjskim, co przekreśliłoby jego szanse na przejęcie władzy nad armią. Jego pobyt w obozie Potiomkina pod obleganym przez Rosjan Oczakowem i osobiste zaangażowanie w wojnę rosyjsko-turecką na dłuższą metę mogły stać się obciążeniem na polskiej scenie politycznej w momencie, gdy antyrosyjskie nastroje zaczęły przeważać wśród szlachty.

Hetman, od 1775 roku afiszujący się swoimi koneksjami petersburskimi i na nich budujący swoją pozycję, z konieczności musiał dokonać politycznej wołty i dostosować się do nastrojów panujących na sejmie. Dzięki temu mógł nadal pozostać w grze o polityczne wpływy i mieć nadzieję na odzyskanie dawnej pozycji hetmanów. Skasowanie Departamentu Wojskowego Rady było zgodne z oczekiwaniami hetmana, lecz powołanie w jego miejsce Komisji Wojskowej Obojga Narodów już nie. Przywódca „nowej rodziny”, czyli bracia Ignacy i Stanisław Kostka Potoccy oraz Adam Kazimierz Czartoryski nie ufali na tyle hetmanom, w tym Branickiemu, aby powierzyć im władzę nad wojskiem.

19 *Lettres de Philippe Mazzei*, p. 227.

W styczniu 1789 roku, kiedy ważyły się losy Rady Nieustającej, Stanisław August w liście do posła polskiego w Petersburgu Augustyna Debolego pisał:

od kilku dni i po trzeźwu i po pijanemu [Branicki] wygaduje przed ambasadorem [rosyjskim], że chce być dobrym Moskalem i że Komisja mu się przykrzy Wojskowa, i że rad by widział ten sejm co rychlej skończony²⁰.

Można rzec, że wyraźnie sfrustrowany hetman dał ambasadorowi do zrozumienia, że z tym sejmem przestał łączyć nadzieje na przywrócenie prerogatyw buławy. Co zatem mógł uczynić hetman, aby uzyskać to, o co od tak dawna zabiegał? Rozwiązanie podał Stanisław August w liście do Mazzei'ego. Należało albo doprowadzić do zaburzeń wewnętrznych na skalę porównywalną z buntami chłopskimi z 1767 roku, albo sprowokować wybuch konfliktu zbrojnego na linii Prusy – Rosja, w trakcie którego Rzeczpospolita nie mogłaby pozostać bierna. W obydwu przypadkach Branicki – jak podkreślił król – z racji pełnionej funkcji, z samego faktu bycia hetmanem stanąłby na czele wojska i wówczas zapewne pokusiłby się o podyktowanie praw sejmowi. To był plan maksimum Franciszka Ksawerego Branickiego i temu właśnie służyły działania adherentów hetmana, zarówno w kwestii przynaglania do zawarcia aliansu z Prusami, jak również w kwestii podsycania obaw posłów przed „nową koliszczyzną”. Co na tym zyskałby stojący za plecami hetmana Potiomkin, to już osobna kwestia.

W Warszawie krążyły również przypuszczenia, że jak tylko Branicki stanie na czele armii koronnej i konfederacji prowincjonalnych, natychmiast porzuci orientację pruską, ogłosi się być Rosjaninem oraz dołączy do wojsk rosyjskich walczących z Turcją²¹. Ponoć swoje plany konfederackie Branicki, będąc pijanym, miał zdradzić rosyjskiemu ambasadorowi. Nadmierna wylewność hetmana i sprzeciw Lucchesini'ego wobec konfederacji prowincjonalnych spowodowały – zdaniem króla – że przeciwko hetmanowi wypowiedzieli się przywódcy partii patriotycznej (Czartoryski i Potoccy), a ten widząc, że jego zachowanie powiększało powszechną wobec niego podejrzliwość, zrezygnował z natychmiastowego wyjazdu na Wołyń i pozostał w Warszawie. Tym samym dobiegł końca najbardziej aktywny okres działalności hetmana i jego adherentów podczas Sejmu Czteroletniego.

Podsumowując przytoczę opinię Zofii Zielińskiej, która odnosząc się do postawy hetmana w pierwszych miesiącach sejmu pisała:

20 Zofia Zielińska, *Listy Ksawerego Branickiego*, p. 296.

21 Taką opinię, jako krążącą wśród uczestników i obserwatorów sejmu, przytoczy król w liście do Debolego z lutego 1789 r. Walerian Kalinka, *op. cit.*, p. 316.

Jak się wydaje „pruska” barwa hetmańskich adherentów została przybrana po to, by zjednać sympatię i aprobatę sejmujących, niezbędne dla osiągnięcia celów, do jakich Branicki zmierzał, nie zaś z makiawelicznego dążenia do narażenia Rzeczypospolitej Rosji i doprowadzenia do rozbioru²².

Jeśli chodzi o dążenie do rozbioru, to należy się zgodzić, że hetman zapewne nie brał pod uwagę takiego rozwiązania, jeśli zaś chodzi o celowe narażenie Rzeczypospolitej na konflikt z Rosją, to w świetle przytoczonych tu wyjaśnień Stanisława Augusta co do roli, którą odegrałby wówczas hetman, już takiej pewności nie mamy. Wydaje się, że Branicki mógł nie zdawać sobie sprawy z dalekosiężnych skutków własnego działania, lecz owładnięty chęcią przywrócenia blasku i znaczenia hetmańskiej buławie, o co tak długo i bezskutecznie zabiegał, nie był w stanie zrozumieć, że jego ryzykowna gra mogła przyczynić się do dużo szybszego upadku polsko-litewskiego państwa niż to się ostatecznie stało. Bardzo prawdopodobne jest, że gdyby w maju 1789 roku Branicki stanął na czele wojska i wcielił w życie swoje plany, teraz roztrząsalibyśmy dzieje tworu podobnego do Konfederacji Targowickiej bez poczucia dumy z przodków, którzy uchwalili Konstytucję 3 Maja, ponieważ nie ujrzałaby ona w ogóle światła dziennego.

Źródła drukowane i literatura

- Lettres de Philippe Mazzei et du roi Stanislas-Auguste de Pologne*, oprac. Jerzy Michalski, Monika Senkowska-Gluck, Vittorio Criscuolo, Mario Leonardi, t. I, Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1982.
- Lettere di Filippo Mazzei e del re Stanislaio Augusto Poniatowski*, t. 1 : 1789–1790, red. Silvano Gelli, Firenze: Consiglio regionale della Toscana, 2016.
- Lettere di Filippo Mazzei e del re Stanislaio Augusto Poniatowski*, t. 2 : 1791–1797, red. Silvano Gelli, Firenze: Consiglio regionale della Toscana, 2016. <https://www.consiglio.regione.toscana.it/Eda/default?idc=40&Nome=zoom&pub=126&par=&sez=&tem=&ann=>
- Butterwick Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2012.
- Kalinka Walerian, *Sejm Czteroletni*, t. I, Warszawa: Volumen, 1991.
- Michalski Jerzy, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, in: *Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.)*, t. II: 1572–1795, red. Zbigniew Wójcik, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
- Michalski Jerzy, *Opozycja magnacka i jej cele w początkach Sejmu Czteroletniego*, in: *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, Warszawa: Wydawnictwo Stentor, 2007, t. I, p. 285–304.
- Michalski Jerzy, *Początki opozycyjnej działalności Franciszka Ksawerego Branickiego*, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2006, t. 113, z. 2, p. 75–132.
- Michalski Jerzy, *Zmierzch prokonsulatu Stackelberga*, in: Michalski Jerzy, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, Warszawa: Wydawnictwo Stentor, 2007, p. 449–499.
- Michalski Jerzy, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2020.

22 Zofia Zielińska, *Listy Ksawerego Branickiego*, p. 300.

- Rostworowski Emanuel, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966.
- Rostworowski Emanuel, *Z dziejów genezy Targowicy: sprawa kawalerii narodowej w dobie sejmku czteroletniego*, in: *Przegląd Historyczny*, 1954, t. 45/1, p. 14–35.
- Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. Jerzy Kowecki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Zielińska Zofia, *Listy Ksawerego Branickiego do Grigorija Potiomkina (1788–1789)*, in: *Świat pogranicza*, red. Mirosław Nagielski, Andrzej Rachuba, Sławomir Górczyński, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003, p. 283–306.

DR EWA ZIELIŃSKA, adiunkt w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, wydawca źródeł do dziejów panowania Stanisława Augusta, specjalizuje się w tematyce stosunków polsko-rosyjskich II połowy XVIII w.

E-mail: ewa_zielinska1@op.pl

ORCID: 0000-0001-9194-918X

LENKIJOS DIDŽIOJO ETMONO PRANCIŠKAUS
KSAVERO BRANICKIO VEIKLA KETVERIŲ METŲ SEIME
REMIANTIS STANISLOVO AUGUSTO IR FILIPPO MAZZEI
KORESPONDENCIJA

EWA ZIELIŃSKA

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio istorijos institutas

Lenkijos didysis etmonas Pranciškus Ksaveras Branickis, artimai susijęs su Rusijos imperatorės Jekaterinos II favoritu Grigorijumi Potiomkinu, pirmaisiais Ketverių metų seimo darbo mėnesiais pradėjo kovą už etmonų karinės ir politinės galios sugrąžinimą. Kelias į šį tikslą vedė arba provokuojant ginkluotą konfliktą, į kurį būtų įtraukta visa Abiejų Tautų Respublika, arba išprovokuojant valstiečių sukilimą pietinėse Respublikos provincijose, kuriam slopinti prireiktų ypatingų karinių priemonių. Abiem atvejais, iškilus grėsmei valstybės saugumui, Lenkijos didysis etmonas, remdamasis galiojančiais įstatymais, perimtų vadovavimą kariuomenei ir taip būtų atvertas kelias jo dominavimo Lenkijos ir Lietuvos valstybės politinėje arenoje įtvirtinimui.

Kalbant apie siekius įgyvendinti Respublikos teritorijos padalijimą, reikėtų sutikti, kad Lenkijos didysis etmonas, tikėtina, nė nesvarstė tokios galimybės. Nepaisant susiformavusios nuomonės apie P. K. Branickio vaidmenį, turimi valdovo Stanislovo Augusto ir Filippo Mazzei korespondencijos šaltiniai, kaip ir paties valdovo Stanislovo Augusto pateikti paaiškinimai, neleidžia susidaryti įspūdžio apie tyčinį Lenkijos didžiojo etmono P. K. Branickio kenkimą valstybės interesams ir Respublikos provokavimą konfliktui su Rusija. Manytina, kad P. K. Branickis galėjo nesvarstyti apie toli siekiančius savo veiksmų padarinius, tačiau apšėtas noro atkurti etmono buožės, kurios taip ilgai ir nesėkmingai siekė, puošnumą ir svarbą, jis nė nesuvokė, kad šis rizikingas žaidimas gali pagreitinti Lenkijos ir Lietuvos valstybės žlugimą. Labai tikėtina, kad jei 1789 m. gegužę Lenkijos didysis etmonas būtų sėdęs ant žirgo ir kariuomenės priešakyje būtų ėmęs įgyvendinti savo planus, jau tuo metu būtų pradėtas kurti būsimai Targovicos konfederacijai artimas tvarinys, o mes negalėtume didžiuotis savo protėviais, priėmusiais Gegužės 3 d. konstituciją, kuri apskritai nebūtų išvydusi dienos šviesos.

Reikšminiai žodžiai: Pranciškus Ksaveras Branickis, Grigorijus Potiomkinas, etmono prerogatyvos, Ketverių metų seimas.